

KALIP NEDİR, NEYİ KAPSAR?

Semra Bayraktar Özgül

- Dil, aynı eyleme, nesneye, duruma aynı sözel karşılığı veren kavimlerin ortak değeridir. Bir başka söyleyişle, “taş”a “taş” demeyi gizli veya açık bir mutabakatla benimsemiş olan ve her ferdi bu anlamı bilip tekrarlarlarken, “taş” kelimesinin taşlaşarak sabitlenmesine hoşça bakan kitleye “kavim” denir. Mevlâna’nın *Mesnevî*’sinde (2007: 261) anlattığı bir hikâye vardır: Dört farklı kavimden dört arkadaş, kendilerine verilen dirhemle ne alacaklarını tartışmışlar. Arap olan “ineb” isterken, Acem’in canı “engur” çekmektedir. Rum arkadaş “istafile”den başka bir şey yemek istemezken, Türk’ün canı da “üzüm” çekmektedir. Ne alacaklarını tartışırken, yanlarına biri yanaşır ve hepsinin isteğinin de aynı meyve olduğunu söyler. Her dil “üzüm”e farklı bir karşılık verdiğinde, dil içinde ve diller arasında yaşanan bu ayrışık durum bir kalıplaşmadır, kemikleşmedir. O hâlde, her kelimesi zaten katılaşmış bir anlamla/anlamda kullanılan dilin her biriminin bir kalıplaşmaya uğradığını söylemek niçin mümkün olamazın?

Bu sorunun temelini literatürümüzde *kalıp/kalıplaşmış* olarak adlandıran ve birden fazla birimden oluşan ifadelerle ilgili sorunlar oluşturuyor. Atasözü, deyim, ikileme, birleşik sözcük, kalıp söz, özdeyiş, klişe, eş dizimliler gibi çok sayıda birim çok sözcüklü bir yapıya sahip. Dilin söz varlığında önemli bir orana sahip bu birimlerle ilgili sorunlar özellikle tanım, tayin ve tasnif boyutunda karşımızda çıkmaktadır. “Kalıp/kalıplaşma nedir? Kalıplaşmanın ölçütü nedir? Hangi birimler kalıplaşmıştır? Kalıplaşmış birimlerin söz varlığındaki yeri nedir?” türü sorular araştırmacılar arasında muhtelif cevaplara sahip olduğundan literatürde oldukça farklı değerlendirmeler mevcuttur. Örneğin; kimi araştırmacılar deyim ve birleşiklerden bilmece ve tekerlemelere, atasözlerinden reklam repliklerine kadar çok sözcüklü birimleri kalıplaşmış kabul ederken kimi araştırmacılar atasözü, deyim, ikileme, kalıp söz gibi belirli sözcük öbekleriyle

sınırlamaktadır.

Kalıp/ kalıplaşmış olarak adlandırılan çok sözcüklü birimlerin kapsamı konusundaki bu derece farklılık, bu kapsamda değerlendirilen birimlerin sınırları hususunda da geçerlidir. Bu konudaki kaynaklara bakıldığında bir kaynakta kalıp söz olarak ele alınan bir ifadenin başka bir kaynakta deyim, ikileme ya da klişe, deyimlerin kalıp söz, ikilemelerin ünlem, birleşik sözcüklerin deyim olarak değerlendirildiği görülebilmektedir.

Bir başka mesele “selam, merhaba, dikkat, aferin, söz” gibi iletişimsel bağlamda sıklıkla kullanılan tek sözcüklü ifadelerin *kalıp/kalıplaşmış* olup olmadığı hususu. Literatürümüzde *kalıplaşma* “birden fazla birimin bir araya gelerek sabit bir yapı oluşturması” bağlamında ele alınmaktadır. Bu temel niteliğe sahip olmayan bu ifadeler, söylem boyutundan dolayı, *kalıp söz* ise temel işlevi iletişim olan dildeki ifadelerin de kalıp olması gerekmez mi? Diğer yandan, terim ya da argo gibi kimi birimler *kalıplaşmış birimler* kategorisinde değerlendirilmediği için “gayrisafi millî hasıla, fosil yakıtlar, biyometrik biçim, alarga etmek, makaraları koyvermek, enayi dümbeleği” gibi çok sayıda örneği görmezden mi geleceğiz?

Bu sorunların her biri ayrı ayrı ele alınıp değerlendirilebilir ancak bizim burada üzerinde duracağımız asıl mesele, sorunların oluşumunda önemli bir etken olan terim kullanımı/ seçimi. Bunu en bariz şekilde literatürümüzdeki karmaşadan anlamak mümkün. Biraz açacak olursak; kalıp/kalıplaşmış sıfatı sözcük+ek (ek kalıplaşması) ya da sözcük+sözcük (söz dizimsel kalıplaşma) birleşimlerinden oluşan, sabit bir yapı gösteren birimleri ifadede kullanılan çatı terimdir. Aynı terim *kalıp söz* ve *kalıplaşmış söz* şeklinde bu çatı altındaki belirli birimler için de kullanılmaktadır. Dahası, Aksan (2006: 191-193), *kalıp sözler (ilişki sözleri)* ile toplumsal ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birimleri kastederken, *kalıplaşmış sözlerle* ifade ettiği ünlü kişilerin, sanatçıların belirli durum ve olay karşısında söyledikleri sözler, yani özdeyişlerdir. Aksoy (1988: 53-55), Aksan’ın özdeyişler için kullandığı *kalıplaşmış sözler* terimini atasözü ve deyim dışında kalan dua, beddua (ilenç), dilek, övgü, bilmece, tekerleme gibi birimleri, dolayısıyla *kalıp sözleri (ilişki sözleri)* de içerecek şekilde, çatı terim olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla Aksan’a göre *kalıp söz (ilişki sözleri)* olan “Kolay gelsin”, Aksoy’a göre *kalıplaşmış söz*dür ki Aksan *kalıplaşmış sözler* ile özdeyişleri ifade etmektedir. Dahası bu iki terim arasında semantik açıdan hiçbir fark olmadığı gibi çatı terim olan *kalıplaşmış dil birimleri* ile de aralarında fark yoktur. Diğer yandan *kalıp söz* terimi bazı araştırmacılar (İlhan, 2017) tarafından atasözü, deyim ve manzum metinleri (mânî, şiir) içerecek şekilde bir çatı terim olarak da kullanılmaktadır.

Tüm bu sorunlar araştırmacıların *kalıplaşma* kavramından farklı şeyler anladıklarının bir göstergesidir. Bu kadar farklı anlaşılıp yorumlanan bir kavramın birden fazla birimden oluşan yapıları ifadede kullanılması doğru mudur? Dahası dildeki tüm birimler biçim ve anlam olarak zaten kalıplaşmış hâlde

değildi midir? Dil kalıplardan oluşuyorsa yalnızca belirli birimleri bu kapsamda ele almak yanlış değerlendirmelere baştan kapı aralamak değil midir?

Ong (2014: 24) “sözlü yazın” kavramının çarpıklığından ve çelişkisinden hareketle “Pek çok terim, bugün çekirdeğinden çıkıp daha geniş bir anlam kazanmış olsa bile, her kavram, ilelebet etimolojisine bağlıdır.” der. O hâlde biz de *kalıp/ kalıplaşmış* teriminin birden fazla birimden oluşan yapıları ifadede ne derece uygun olduğunu değerlendirmek için öncelikle *kalıplaşma* kavramı üzerinde biraz duralım.

I

Kalıp, bir şeye biçim vermeye ve eski biçimini korumaya yarayan araç, *kalıplaşmak* ise belli bir biçim almak, klişeleşmek; durumunu sürdürmek, belli bir durum dışına çıkmamak (TDK, 2011: 1279-1280) anlamlarına gelmektedir. Sözlüklerde ayakkabı kalıbı, pasta kalıbı, elbise kalıbı gibi örneklerden hareketle açıklansa da aslında *kalıp; klişe, basmakalıp, tip* gibi bir matbaacılık terimidir. Belli bir ifade kalıba dökülür, donar, tekrar tekrar kullanılır, okurlar aracılığıyla yaygınlaşır ve gittikçe daha çok kullanılır. Literatürümüzde *kalıp/ kalıplaşmış birimler* çatı terimi ile ifade edilen atasözü, deyim, kalıp söz, klişe, ikileme, birleşik sözcük gibi birden fazla birimden oluşan yapılardır. Edebiyat- ta ise “*kalıp, kalıplaşmış ve kalıplaşan*” terimleriyle şiir ve düzyazıda hemen hemen aynen tekrarlanan cümlecikler ve deyişler kastedilmektedir (Ong, 2014: 38-39; Lord, 2000: 4). Tanımlardan hareket edersek; bir birimin kalıplaşması için belirli bir şekil kazanması, tekrar tekrar kullanılması ve sabit bir hâl alması gerekmektedir. O hâlde, dilde kalıplaşmayan, sabit bir hâl almayan bir birim var mıdır? Kalıplaşmayan bir birimin dilde var olması, yaşaması mümkün müdür? Saat’e “*saat*”ten başka ne denebilir? Alarmı kurulan saat “*ötmez*”, “*bağırılmaz*”, “*uyarmaz*”; sadece “*çalar*.” Bu bir kalıplaşma değil midir? Kalıplaşma ise, “*saatin çalması*”nın da bir deyim olması mı gerekmekte?

Kalıplaşma dilin doğasında var olan bir olgudur. Kalıplaşmayan bir birimin dilde var olması mümkün değildir. Nesnelere ve eylemlere verdiğimiz adlar da yerine göre kullanıldığımız ekler de temelde sabittir; belirli kurallara göre hareket eder, bir araya gelir ve kolayca değişmezler. Eğer öyle olmasaydı, dil sürekli değişkenlik gösterseydi, kimse kimsenin dediğini anlamaz, iletişimde bir uzlaşa sağlanamazdı. Saussure’e (1998: 116) göre “Gösteren, belirttiği kavram açısından özgür bir seçim olmakla birlikte, kendisini kullanan dilsel topluluk bakımından özgür değildir, zorunlu olarak benimsenmiştir. Bu konuda topluma görüşü sorulmaz, dilin seçtiği gösteren yerine bir başkası kullanılamaz.” Dolayısıyla dildeki tüm göstergeler sabittir, kişiden kişiye değişmez. Her gösterge biçim ve anlam olarak belirli bir kalıba girmiştir, o kalıbın dışında kullanılamaz. Herkesin “*sehpa*” dediği bir nesneye “*üçayak*” ya da ismi “*Irmak*” olan birine “*Nehir*” diyemeyiz. Aynı şekilde yönelme hâl eki (ev-e gidiyorum) yerine bulunma hâlini (ev-de gidiyorum) ya da şimdiki zaman eki -yor’un farklı bir biçimini kullanamayız. İleri sözcüğünün fiil hâli artık ileri-lemek değil,

iler-lemektir, keza bıçaklamak, kaşıklamak eylemleri varken aynı bağlamda çatallamak eylemi yoktur çünkü böyle kalıplaşmıştır.

Dile giren her birim kalıplaşma sürecine de girer. Zaman içinde belirli bir biçim kazanır, tekrar tekrar kullanılır ve kalıp hâlini alır. Kimi zaman bir sözcük, kimi zaman ek ile sözcük, kimi zaman sözcük ile sözcük kimi zaman da masal tekerlemelerinde olduğu gibi cümleler bir araya gelerek kalıplaşır. Dolayısıyla kalıplaşmada ifadenin kaç birimden oluştuğunun bir önemi yoktur. Bununla birlikte literatürümüzde birim sayısının çoğul olması kalıplaşmanın temel ölçütlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu ölçüt elbette biçimsel bütünlük yanında anlamsal bütünlüğü, hatta deyim, atasözü ve birleşiklerde olduğu gibi yeni/ mecaz/ yan bir anlamı da beraberinde getirmekte. “Ağır” ve “almak” sözcükleri “ağırdan almak” şeklinde kalıplaştığında “bir işi yapmakta yavaş davranmak, acele etmemek” anlamı kazanır, keza “boş” ve “boğaz” sözcükleri “boşboğaz” olarak birleştiğinde, sözcükler ilk anlamlarından sıyrılarak “sır saklayamayan, geveze” şeklinde yeni bir anlam kazanır. Dolayısıyla kalıplaşmış olmanın önemli bir boyutu da biçimle birlikte gelen yeni bir anlamdır. Peki, yeni bir anlam için sözcük sınırlarının aşılması mı gerekiyor? Bir sözcüğün farklı anlamlar kuşanması ve kuşandığı her bir anlamın değişmez bir durum alması da kalıplaşma değil midir?

Örneklerle biraz açalım.

II

Bir ifadenin muhataplar arasında hemen anlaşılabilmesi ve doğru iletişimin kurulabilmesi için dile yerleşmiş, dolayısıyla belli bir biçim, anlam, bağlam ve işlevde kalıplaşmış olması gereklidir. Bir sözcüğün kalıplaşması her zaman tek bir anlam boyutunda kalmaz. Sözcükler süreç içerisinde farklı anlamlar da kazanabilir ve yeni anlamlarıyla sık sık kullanılarak kalıplaşır. Kimi sözcük temel anlamı dışında mecaz ya da yan anlam kazanırken kimi de terim ya da argo kullanımlarıyla karşımıza çıkar. Portakal dendiğinde hepimiz, öncelikle turuncu renkli, yuvarlak ve güzel kokulu bir meyveyi anlarız. Kişisel anlam yüklemeler dışında, portakal sözcüğünün kullanımı temel anlamıyla sınırlıdır çünkü yalnızca bu anlamıyla kalıplaşmıştır.

Buna karşın kimi sözcükler çok anlamlı bir yapıya sahiptir. Örneğin; fırça sözcüğü temel anlamda “bir şeyin tozunu, kirini gidermeye veya bir şeye boya, cila vb. sürmeye yarayan, bir araya getirilerek bağlanmış kılıardan yapılan bir nesne”yi ifade eder. Aynı sözcüğü “fırçalamak” şeklinde, bir fiil olarak kullandığımızda “paylamak, azarlamak” şeklinde argo bir anlam kazanır. “Fırçası git-tikçe geliyor.” cümlesinde ise sözcük, “resim tarzı”nı ifade eden mecazi bir anlama bürünür. Benzer şekilde “ateş durumuna geçmek, tutuşmak; ısı ve ışık yayarak kül olmak; ısı etkisiyle kızarmak, rengi koyulaşmak vb.” anlamlara gelen “yanmak” fiili; “Konsere gidemeyince biletlerimiz yandı.” cümlesinde farklı, “Ona karşılık vermediğime yanarım.” ya da “Siparişler zamanında gelmezse yandık.” cümlelerinde farklı mecaz anlamlar kazanır. Keza “bitkilerin

toprağın altında kalan ve topraktaki besi maddelerini emmelerine yarayan kısmı” olan “kök”, bu temel anlamı dışında, “İkinin karekökü dördttür.” ya da “Hiçbir ek almamış sözcük kök hâlidir.” ifadelerinde farklı terim anlamları; “Sorunu çözmek için köküne inmek lazım.” ifadesinde ise mecaz anlam kazanmıştır.

Tütün bir bitkidir, “Tütün kullanıyorum.” dendiğinde bitkinin değil de sigaranın kastedildiğini anlarız. Benzer durum mazmunlar için de geçerlidir. Temasından (aşk) konunun ele alınışına kadar (maşuk-âşık-rakip) kalıplardan oluşan divan edebiyatında sevgilinin özelliklerinden hareketle gidersek; güzelliği “âfet, büt, hûrî” olan sevgilinin uzun boyu “servî”, keskin bakışları “gamze”, kaşları “yay”, kirpikleri ise “ok”tur. Sevilen “gül”, seven “bûlbûl”, rakip ise “diken”dir. Sözcükler bu anlamlarıyla da kalıplaşmış olmasaydı, divan edebiyatı geleneğindeki eserleri anlamamız, dahası böyle bir geleneğin oluşması mümkün olur muydu? Dolayısıyla literatürümüzde kalıplaşmanın önemli bir özelliği olarak ele alınan yeni bir anlam kazanma için birden fazla birimin bir araya gelmesi şart değildir. Temel anlamıyla kalıplaşan ifadeler yan, mecaz ya da terim anlam kazanarak ayrıca kalıplaşabilir. O hâlde, kalıplaşma gerek biçim gerekse anlam olarak dildeki tüm birimler için geçerli ve zorunlu bir süreci ifade etmektedir. Bu süreci “birden fazla birimden oluşma” şartına bağlamak, aynı terimi hem çatı hem de bu çatı altındaki belirli birimleri ifadede kullanmak, dahası aynı terimle farklı birimleri kastetmek sorunların kaynağında terim kullanımının önemli bir etken olduğunun göstergesidir.

Sonuç

O hâlde ne yapmalı? *Galat-ı meşhur lugat-ı fasihten evladır* mantığıyla hareket etmenin, bizzat terim kaynaklı olan sorunları çözemeyeceği aşîkâr. Her şeyden önce *kalıp/kalıplaşmış* teriminin kullanımından kaynaklı sorunluların farkında olmamız ve alternatif terimler üzerinde tartışmamız gerekiyor. Literatürümüzde *kalıp/ kalıplaşmış* terimlerinin kullanımındaki karmaşaya dikkat çeken (Kandemir, 2019: 743) veya *sözcük ötesi birimler/ sözcük sınırını aşan birimler* (Çalışkan, 2020) gibi birden fazla birimden oluşan tüm yapıları kapsayıcı terimler kullanan araştırmacılarımız da mevcut olmakla birlikte bu konudaki çalışmalar yeterli düzeyde değildir.

Kalıp/kalıplaşmış teriminin kullanımı konusunda araştırmacılarımız arasındaki genel uzlaş terimin literatürümüze iyice yerleşmesine zemin hazırlamakta, doğru terimlerin kullanımına set çekmektedir. Şurası bir gerçek ki farklı biçimsel, anlamsal, işlevsel özelliklere sahip çok sözcüklü birimleri tanımlamak da sınıflamak da ortak bir çatı altında toplamak da oldukça zordur. *Kalıp/kalıplaşmış* terimi üzerindeki bu uzlaş, bir yandan ortak bir dil ve zeminde buluşulmasını sağlayıp konunun herkesçe anlaşılır olmasına katkıda bulunurken diğer yandan terimin dildeki tüm birimler için geçerli bir süreci ifade etmesi, dolayısıyla yanlış kullanımı, konunun anlaşılması bir yana daha karmaşık hâle gelmesine neden olmaktadır. Elbette, söz varlığı çalışmalarının

da, literatürümüzde *kalıplaşma* olarak adlandırılan “birden fazla birimden oluşma”yı bir ölçüt olarak almayabiliriz. Ancak böyle bir tasnif yapılacaksa, konunun enine boyuna tartışılması ve farklı/ doğru alternatifler üzerinde düşünülmesi şarttır. Bu konudaki çalışmalar ve öneriler arttıkça doğru terimlere ulaşma olasılığımız da artacaktır.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.
- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1: Atasözleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1988.
- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2: Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1988.
- Çalışkan, Nihal, *Türkçe A1 ve A2 Düzeylerine Yönelik Diller İçin Avrupa Ortak Çerçevesi ile Uyumlanmış Bir Söz Varlığı Önerisi*, Nobel Yayınları, Ankara 2020.
- İlhan, Nadir, “Dil Öğretiminde Kalıp Sözlerin, Şiirin Önemi/ Etkisi”, *Turkish Studies*, 2017, S 12/22, s. 401-412.
- Karademir, Fevzi, “Türkçe Söz Varlığı Tasnifinde Kullanılan Bazı Terimler Üzerine”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 2019, S 5/18, s. 736-744.
- Lord, Albert B., *The Singer of Tales* (Stephen Mitchell and Gregory Nagy, Editors), Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, England 2000.
- Mevlâna, *Mesnevî-i Şerîf*, Çev.: Süleyman Nahîfî, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.
- Ong, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Çev.: Sema Postacıoğlu Banon, Metis Yayınları, İstanbul 2014.
- Saussure, De Ferdinand, *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev.: Prof. Dr. Berke Vardar, Multilingual Yay., İstanbul 1998.
- Türk Dil Kurumu (TDK), *Türkçe Sözlük*, 11. bs., TDK Yayınları, Ankara 2011.